

др Светислав Табороши,
професор Правног факултета у Београду

ПРИВРЕДНЕ РЕФОРМЕ СОЦИЈАЛИЗМА И МОТИВИ ПРОИЗВОЂАЧА

Истраживање мотива различитих друштвених група у привредном животу, представља запостављено подручје у друштвима заснованим на социјалистичкој робној производњи. То ствара проблеме у процесу трансформације ових привреда у потпуно тржишне привреде, јер је погрешно једноставно преузети мотивациону структуру радника из полазног, либералног модела капитализма и на њеној основи засновати својинско реструктурирање социјалистичке привреде. Поновно јављање тржишта радне снаге и класичног радног односа између послопримца и послодаваца, захтева да се циљеви радника и њихово понашање схвате на основу одговарајућих савремених истраживања и валоризације мотива које имају радници реалног, а не идеологизованог, света. Иако је висина дохотка најзначајније питање колективних уговора, афирмација тржишне оријентације предузећа подразумева да се већ сада антиципирају и они захтеви радника који ће се појавити као законити на основу њиховог објективног скупа мотива.

Кључне речи: *Циљ привређивања – Репформа социјализма – Колективизам. – Индивидуализам.*

Основну карактеристику савремене, семи-натуралнопривредне организације социјалистичких привреда, без обзира на то да ли су то тзв. централно-планске или „договорне” економије, представља волунтаризам главних макроекономских субјеката. Неприкривено занемаривање објективног карактера економских закона се, логиком политичке а не економске организације, преноси на ниже нивое привредног одлучивања, укључујући не само основне привредне јединице, већ и њихове делове. Вероватно је најопштији израз таквог волунтариз-

ма у потпуном негирању не само цене двају фактора (рада и капитала), него и у негирању постојања других фактора (природе и предузетништва). Ово негирање, у крајњој линији, подразумева и потпуни недостатак било каквог научно фундираног става о околностима од којих би зависила та цена. Класичним језиком економије речено, непостојање цене је подразумевало и непостојање економског вредновања одговарајућих фактора са становишта било које од теорија вредности. Извесна логичка, али формално непризнавана веза, постојала је између теорије продуктивности фактора и „цене” радне снаге, али пошто се ограничавала само на један фактор, њен домаћај је био пре идеолошка легитимација него објективна детерминација.

Мада је инаугурисани принцип „расподеле према раду” логички претпостављао објективни механизам мерења радног доприноса (а проблем је социјалистичке привредне праксе у томе што такав механизам није развила), са становишта теме нашег интересовања далеко је значајнији утицај имао политички концепт о колективизму, као супериорном социјалном ентитету (1) над индивидуализмом. Нормативни рефлекс тог уверења је и доминација државне (друштвене) својине над приватном.

1. У свом почетном облику концепт колективизма се пројектовао на читаву радничку класу као хомогену социјалну групу. Таква монолитна група се социјално представља преко својих најкарактеристичнијих слојева, а то су, у периоду настајања концепта, били организовани и солидарни радници оних индустријских грана које су у датом тренутку доминирале – радници у предузећима механичке технологије. Овај слој је најпре изједначен са читавом радничком класом, а затим је, на основу непосредног уочавања да у истој класи постоје различити парцијални интереси, дефинисан и заједнички садржалац тих интереса – апстрактни интерес радничке класе да се укине као класа, да дезалијенира сопствени рад и истовремено рад уопште (2). Тако је наглашени колективизам, као реакција на наглашени индивидуализам, историјски неадекватно дефинисао претпостављени основни демијург социјалне промене (3): радничку класу по

(1) „Тријумф масовног друштва у раздобљу од тридесетих до седамдесетих година нашег столећа не би дошао до изражаја да у доба привредне експанзије, која му је претходила, није развијена организација рада која му одговара и која му је стога нужном претпоставком”; А. Драгичевић, *Сутоп социјализма*, „Аугуст Цесарец”, Загреб, 1990, стр. 45.

(2) Овако дефинисане потребе радника нису ништа друго до политички рефлекс онтолошких категорија потреба и вредности, како их схвата Будимпештанска школа. Пошто су то онтолошке, а не класне категорије, могу се посматрати и као „објективни корелат везан за неотуђиви свестрани и универзални развој друштвеног богатства и за могућност да га свака индивидуа несметано и по својој мери присвоји...”. Д. Вујадиновић-Миленковић, *Будимпештанска школа – теорија радикалних потреба*, Правни факултет, Београд, 1986. У овом контексту указујемо на изразити парадокс: филозофски концепт упућује на „индивидуу богату потребама”, а његова политичка операционализација на униформност анонимних јединки у колективитету.

(3) Супериорност колективизма као стварног економског обележја изродила се у инфериорност овог принципа као основе политичког успостављања социјалистичког

себи (идентификујући је само са једним њеним слојем, затварајући тако перспективе технолошког развоја и његов *feed-back* на структуру радништва) и класу за себе (јер је мноштво најразличитијих мотива и интереса формулисао искључиво у облику интеграла – општег класног интереса – који је са становишта индивидуума био неподстицајан колико и неразумљив).

Апотеоза колективног (неминовна због рационализовања укупне друштвене праксе класним интересом) доводи, у крајњој линији, до тога да се грађанин, а посебно произвођач, радник, логички опредељује само на основу претпостављеног општег (као припадник класе), а занемарује све оно што је индивидуално. Проблем је утолико већи што поступак мисаоног „осиромашивања” индивидуума подразумева и уклањање оних карактеристика које су исто толико опште колико и претпостављене класне, па чак и општије, тј. својствене човеку без обзира на класну припадност. Резултат оваквог логичког уопштавања је изразито нетачан закључак: као опште се подразумева скуп обележја која су ужа од оних која су заједничка свим људима, а на план индивидуалног пројектује се оно што не може да објасни понашање реалних појединаца. Другим речима, приступ човеку као учеснику привредног живота почива искључиво на посебном појму, те је нетачан, не због тога што посебни појам није адекватно изведен из општих методолошких принципа на којима почива објашњење историјског процеса, већ због тога што посебан појам универзализује, негирајући самотитност другачијих, аутономних логичких одређења човека и његове егзистенције.

Историјски дебакл читавог модела централистичке привредне организације почиње, по нашем мишљењу, баш на указаној противречности. Наиме, елементи привредног одлучивања, који нису имали извор у класној припадности човека, већ у кругу одређења општег или појединачног нивоа, доводе до оспоравања модела најпре са становишта потрошачког суверенитета (који је неспојив са универзализацијом класног бића радника), а убрзо и са становишта техничког прогреса, односно потреба привредног рачуна које проистичу из различите динамике кретања живог и опредмећеног фонда рада у друштвеној репродукцији. Оба захтева се најјасније преламају на комплексу питања уређивања микросубјективитета привредних јединица, јер се ниједно не може решити на прихватљив начин у случају постојања апсолутног монопола макросубјекта. Стога је неминовност успостављања организационе структуре робне привреде конкретна историјска форма негације логичког принципа о бесконфликтном социјализму, а уједно и најочигледније ограничење његове репродукције.

друштва и основ гушења најпре грађанина, затим и човека. Таква политичка филозофија је основа бирократизације, страховите експанзије чиновника; ближе о томе – А. Драгичевић, *оп. cit.*, стр. 56.

2. Појава предузећа као самосталног пословног субјекта у социјализму неизбежно отвара низ питања. Прво, питања о двоструким стандардима рентабилности, друштвеној и индивидуалној, а затим се постепено садржина самосталности и макроекономског циља издваја као централно питање привредне организације друштвене заједнице. У мноштву покушаја да се овај циљ изведе као функција макроекономског циља, као и да се деривира из целине структуре друштвених односа, дуго се тражио алиби за задржавање става о ексклузивности социјализма, његовој супериорности и разликовању од алтернативног система у којем је логичко полазиште концептуализације друштвеног тоталитета било у индивидууму. Официјелне етатистичко-социјалистичке структуре безусловно су одбацивале све ставове који су имплицирали могућност дефинисања савременог друштва на основу његових цивилизацијских обележја (попут теорије конвергенције, на пример), јер би било којим „уступком” у смислу самобитности других нивоа друштвене егзистенције, сем макроекономског, била угрожена и логичка основа одговарајућег схватања социјализма, историје и друштвеног развоја у целини.

Проблем дефинисања субјективности предузећа, дакле и његових циљева и мотива, у суштини је проблем одређивања посебног нивоа свести у друштвеној структури. Свођење појединца на дериват општег класног привидно је решило захтев за идентификацијом појединачног, али се посебни ниво свести до данас није дефинисао на основу оних суштинских критерија на основу којих се одређује економски субјективитет, већ на основу произвољног избора елемената посебног нивоа свести.

3. Уместо опредељивања предузећа као специфичног сувереног субјекта друштвене интеграције, примарне групе у савременој цивилизацији, фактички недостатак робне привреде доводи до опредељивања посебног на основу оних елемената који нису суштински са становишта савременог цивилизацијског система. Тако се у свим земљама Источне Европе у овом моменту афирмише екстремни национализам, у којем се огледа логичка конфузија елемената општег и посебног, а појединачно поново пројектује само на основу већ имплицитно садржаних обележја у општем. Са становишта дијалектичке логике, савремена криза досадашњих социјалистичких друштава резултат је поновног истицања једне од алтернатива буржоаске револуције за опцију у друштву које ни материјално, ни организационо, па ни са становишта окружења, није реално могуће. Ипак, она је примамљива из разлога који се не могу објаснити елементима класичног историјско-материјалистичког приступа. Такав приступ је, можда, могао привидно да објасни појаву фашистичко-националистичке идеологије у развијеном капитализму, суоченом са драматичним класним сукобом, али у савременом друштву Источне Европе он не може да објасни како идеализовану и мистификовану прошлост не само нуди, већ и прихвата велика маса становништва, као нови интеграл конкретне друштвене

разноликости. Када, међутим, скинемо копрену са националног романтизма, уочавамо запањујућу сличност између Спартакновог устанка, реформације, свих досадашњих „борби за старе правиче”, руске концепције задружног социјализма Чернишевског и сличних приступа којима се *a limine* одбацује прогрес и жели рестаурација старог, свесно прикривајући чињеницу да је то старо нестало захваљујући управо универзалном закону друштвеног развитка. Дакле, ван оквира новог цивилизацијског универзално економског друштва, које претпоставља широку самосталност субјеката реалне друштвене праксе на три нивоа друштвеног организовања, постоји само слепи колосек, а у најбољем случају само одлагање решења за неке друге, још неповољније тренутке.

Могуће је, ипак, у извесном смислу, савремени тренутак објаснити и аналогном са наци-фашистичком епохом: читава политичка структура, као интерпретатор тоталитарног макросубјективитета, жели да свој монополски положај задржи мењањем идеолошког концепта у чије име наступа, без истовременог мењања односа основних нивоа појављивања друштвеног бића. Стога таква политика може пре свог потпуног дебакла да нанесе још много штете процесу стварне друштвене стабилизације кроз развој, али ће у том процесу и сама нестати и маргинализовати се. Свака политика која претендује, дакле, на то да буде интерпретатор таквог макросубјективитета који фактички и логички негира самобитност предузећа и појединца, која представља ултраконзервативан приступ друштвеним процесима, осуђује саму себе на самодокидање, а са тим и потпуну инволуцију читаве заједнице, укључујући и физички нестанак својих следбеника. Као што се види, идентификација стварних мотива понашања предузећа, с једне стране, и појединаца, с друге стране, није никакво апстрактно или доктринарно питање. Одговор на њега је услов опстанка.

4. Истраживање нових алтернатива развоја посматраних друштава могуће је засновати на два приступа: *функционалном*, под којим подразумевамо безусловну интеграцију у систем светске поделе рада, и *каузалном*, којим би се градио неки други модел развоја, рационалнији са становишта, на пример, еколошких, енергетских или других технолошких карактеристика. Први приступ више „обећава”, чини се рационалнијим са становишта очекиваног односа трошкова и ефеката, али претпоставља другачију расподелу друштвене моћи од оне која је затечена. При томе морамо нагласити да не говоримо о конкретним носиоцима политичког монопола, већ о монополу политике. Други приступ развоју познат је у литератури као „теорије раскида”, самосталног развоја појединог друштва независно од његовог окружења, а на пројекту сопственог технолошког преображаја (4).

(4) „Теорије раскида” су једна од концепција националног развоја мање развијених земаља, која се заснива на екстремном протекционизму, аутархији и самоискључивању из светске размене. У литератури је била широко заступљена током прве половине *седмдесетих година* – у *више бројева часописа „Марксизам у свету”* из 1980-1985.

Залажући се безрезервно за функционално интегрисање (што је ствар личног политичког уверења, а не неких научних принципа), економска наука у земљама Источне Европе стоји пред задатком да „реконструише“ и онај невидљиви део социјално-психолошке структуре савременог друштва из којег произлазе одговарајући модели понашања на мезо и микронивоима, односно просечни модел понашања субјеката посебног, односно појединачног нивоа. Те детерминанте се морају извести из самог одговарајућег нивоа, дакле сами из себе, а не деривацијом из општег, а затим, у методолошком поступку верификације, логички сукобити и тако реинтегрисати.

Ако под мотивима понашања подразумевамо субјективно схваћене циљеве понашања одговарајућих јединица, онда се експлицитно под мотивима не може подразумевати оно што је директна манифестација објективних закона друштвеног развоја, будући да се ови закони генерално остварују само као тенденцијски. Стога се циљеви, већ према томе како их схватају поједини субјекти, јако диверзификују, па према томе и остварују у најразличитијим комбинацијама (5). Сужавање могућности њиховог остваривања само на оне који су, са становишта општих законитости легитимни, нужно изазива специфична стања која код субјеката рађају осећаје ускраћености, блокаде и деловања под притиском. Према томе, већ само сужавање подручја слободног економског избора циљеве претвара из аутономних у хетерономне, из слободно изабраних у наметнуте. При томе није битно што су објективно оствариви циљеви чак и оптимални са становишта апстрактно-идеално-рационалног субјекта одговарајуће категорије. И економски субјекти, предузећа и појединци, имају право на грешку, на погрешне и нецелисходне поступке, јер се само тако могу сами штитити од њих.

Ништа мање важан проблем није ни околност што мотиве пословања предузећа тешко можемо да одредимо на основу простог интегрисања мотива оних људи који га чине, мада је извесно да ће утицај власничко-управљачке групе на резултанту бити далеко већи од утицаја било које друге групе. Ни њен утицај није довољан да у целини и без остатка изрази специфичност мотива пословања предузећа, будући да радници и други запослени показују виши или мањи ниво идентификације или сукоба са предузећем, те ће се у истом обиму преклапати и њихови мотиви. Стога је централно питање при одређивању мотива пословања предузећа у томе што их треба одредити независно од схватања тих мотива од стране појединаца које предузеће повезује, али се истовремено тежи и интериоризацији таквих мотива у свести индивидуума (6). Оваква потреба интериоризације, прихватања

(5) Чак се и у класичном уџбенику N. Chamberlaina о предузећу („Савремена администрација”, 1968) јасно истиче да: а) профит није хомоген и безуслован циљ (капиталистичког) предузећа, и б) да се његово остваривање мора посматрати у светлу комплекса секундарних циљева (стр. 55-65).

(6) То је, на пример, централни захтев савремених теорија о мотивацији радника – D. Katz, *The Motivational Basis of Organizational Behaviour*, Behavioral Science,

мотива као сопственог, а не, бар за већину, као туђег и наметнутог, чини да се у савременом свету мотив пословања предузећа не може свести само на класични принцип максимизације профита. Такав приступ је изражавао апсолутизацију интереса капитала, власника и предузетника, а искључивао интересе осталих, те њихове мотиве само фрагментарно интегрисао у сводни мотив. Предузеће са партиципативном структуром – а са много разлога верујемо да је то модел будућег универзалног предузећа – мора у свој мотив пословања да укључи интересе група запослених, па чак и група потрошача или других пословних партнера, на основу којих се идеја профита знатно мења.

5. Прелазак из тзв. социјалистичке робне привреде у робну привреду са интегралним тржиштем, захтева да се, паралелно са својинским реструктурирањем, односно персонализацијом својине, промени и скуп права и обавеза других учесника предузећа, на начин који неће само омогућити да се појави власник, дакле нови субјект у предузећу, већ модификује и читав психолошко-мотивациони склоп у предузећу. Ово истичемо стога што су претпостављени мотиви понашања радника у социјалистичком предузећу, нарочито оном самоуправном, представљали, без обзира на то што се са много основа може рећи да је реч о једном историјски неуспелом експерименту, ипак један од облика у оквиру владајуће фамилије модела понашања у савременом свету. Познато је, наиме, да је основни проблем класичног капиталистичког предузећа у томе што, напустивши једном већ историјски превазиђена средства физичке принуде, оно до максимума развија механизам економског подстицања, а при томе ипак релативно брзо долази до граница психолошког мотивисања. Докле год се, дакле, предузеће и власник посматрају као самостални ентитети у односу на радника, док се не постигне релативно висок ниво идентификовања интереса предузећа и интереса радника у њему, неминовни су не само сукоби радника и управе, већ и све негативне консеквенце најамнорадничке психологије. Самоуправни модел је у светлу овакве историјске законмерности представљао један од случајева социјализације мотива предузећа, паралелно са различитим искуствима партиципативних предузећа.

Налазећи се у овом моменту на историјском тесту реконструкције привреде, тзв. социјалистичка друштва не смеју да дозволе да се у реприватизацији изгубе они квалитети психолошког става радника-самоуправљача према „свом” предузећу, који је, са становишта баш најразвијенијих форми организације капиталистичког предузећа, врло високо вреднован. Један сличан, алтернативни вид идентификације срећемо у Јапану, али, по свему судећи, такав модел тешко може да буде прихваћен у другачијим цивилизацијским условима, на другачијем наслеђу.

Из реченог следи да се процес реинтеграције источноевропских привреда у систем савремене, развијене робне привреде, заснива не искључиво на негацији постигнутог и покушајима изградње нових односа „из темеља”, већ на валоризовању одређених искустава која су, нарочито у самоуправном моделу социјализма, била таква да се могу релативно лако функционално ускладити са осталим захтевима интегралног тржишта. Тако нам се чини врло оправданим формирање мешовитих предузећа и различитих облика задружних предузећа, а код оних јавних – успостављање елемената партиципације, као и код класичних приватних. Изградња новог привредног система од самих почетака и логичких основа, неминовно подразумева и успостављање таквих односа који су не само историјски и цивилизацијски превазиђени, већ и економски неконкурентни.

6. Приступ „*ab ovo*”, међутим, није непознат у хоризонтима савремених идејних опредељења. Напуштајући као основ за логичко реструктурирање система појам произвођача као припадника револуционарне радничке класе, а не замењујући га неким другим конкретним оквиром за опредељивање посебног појма савременог произвођача, поменути „каузални” приступ људској мотивацији се своди на потребу претходног, „дефинитивног” задовољавања оног нивоа људских потреба који спада у опште димензије човека, а своди се на захтеве за сигурношћу (7). Према традиционалним поделама потреба (8), ове долазе пре економских, па у новом структурирању и концептирању макроекономске организације треба, по овом логичком приступу, најпре њих задовољити. Сматрамо да се са много основа може приметити како је манипулисање потребама првог реда (безбедност) свесни покушај избегавања да се да одговор на захтеве тзв. другог реда – економске.

Опасност по избор модела даљег друштвеног развоја проистиче у првом реду из околности што се систем социјалне сигурности досадашњих друштава, који је упркос својој превисокој цени ипак пружао изразито екстензивну сигурност својим грађанима (често чак и неоправдано широку, као, на пример, у погледу стабилности радног места), не сматра цивилизацијски достигнутим минимумом, већ се чак и оне димензије безбедности, попут сигурности живота и интегритета личности, претварају у креације дневне политике. Таквим поступком се не успоставља поново одговарајућа друштвена стабилност и рав-

(7) У југословенској литератури се потребама, као категорији психолошке етиологије, посвећивала мања пажња од оних постулата који су чврсто утемељени у класичном, догматизованом корпусу историјског материјализма (дијамата). Међу пионирским подухватима истичемо једини број часописа Хреиологија, чији је један од аутора и иницијатора проф. Максимовић.

(8) Позната *Theory of Human Motivation* А. Маслова једна је од најчешће помињаних теорија о мотивима људских понашања. Она спада у групу психолошких теорија и најпознатија је од њих. Аутор све потребе дели на физиолошке, потребе за сигурношћу, за љубављу, поштовањем и самопотврђивањем (*Motivation and Work Behaviour*, стр. 34-39).

нотежа између различитих сфера друштвене структуре, већ се на други начин репродукују извесни аспекти тоталитарног друштва. Тако је, по нашем мишљењу, најкрупнији недостатак тзв. социјалистичке робне производње у томе што је читав привредни механизам фактички третиран као креација политике, па одатле и синтагма о партијској држави.

У светлу оквира овог рада, проблем односа различитих типова потреба треба одредити на начин на који се тоталитаризам класног приступа неће заменити неким другим: као што радник у одређеном предузећу није показивао карактеристике које су се без остатка већ садржавале у појму „радник у социјализму”, тако се још мање модел понашања радника може изводити из његове националне или религиозне одређености. У оба случаја поступа се на исти начин – негира се широко подручје индивидуалне слободе, индивидуалне свести и савести, а у крајњој линији, негира се људскост.

Решење парадокса пред којим се налазе друштва Источне Европе у овом моменту, емпиријски се може одредити као потреба што брже адаптације друштвено-организационих решења која познају развијене робне привреде и на ове земље, али се никако не може свести само на такав захтев. Он би се, у реалним условима, могао претворити у економски тоталитаризам, потпуно негирање свих елемената социјалне свести који имају општи и посебни карактер, а универзализацију мотива понашања предузећа или појединаца, суочених са једним јединим ограничењем – непостојањем довољног материјалног богатства. Другим речима, одстрањивање свега оног што има „идеолошке” или „социјалистичке” предзнаке из друштвене структуре, оставља у њој пустош и враћа је у стања у којима је појављивање нових „идеологија”, нетолеранција и тоталитаризама неминовност.

7. Равнотежа између различитих видова човековог делатног испољавања, у лепези облика која је много богатија од трихотомне поларизације општег, посебног и појединачног, могућа је само уколико се, у духу најбољих марксистичких традиција, таква равнотежа успостави и унутар психолошке структуре сваког појединца. Друштвене стабилности нема без рационалних појединаца, индивидуума који се одговорно понашају према заједничким условима живота и привређивања⁽⁹⁾, али исто тако, своја деловања усаглашавају с објективним законима економије рада.

Мада у психолошком смислу мотиви претходе делању, јер су они елемент свесне припреме привредне, односно сваке друге активности,

(9) Однос између услова и мотива је двосмеран: мотиви подразумевају извесне радне услове, али и сами услови постају мотиви. Најкарактеристичнији је случај саме зараде: висока просечна зарада у неком предузећу је услов, а жеља да се постигне сопствена – мотив. У литератури услови се најчешће означавају са *Hygienes* (радна хигијена, као корелат психолошком појму менталне хигијене), што представља један од два основна комплексна фактора емпиричке анализе, док је други комплекс – мотиви. Теоријска формулација је позната као *Motivation/Hygiene Theory*, и дугује се Ф. Херцбергу, који ју је формулисао у *Work and the nature of Man*, „World Publishing”, N. Y. 1966.

не може се претпоставити апстрактна равноправност мотива или њихова безусловна равноправност. Овакав захтев за друштвеним усмеравањем мотива представља антитезу система анархичне, екстремно либералистичке друштвене структуре, која се логиком сопственог развоја преображава у друштвену организацију. Стога се ниједан од екстремних приступа – онај којим се унапред као постојећи признају само они мотиви који су изведени из прелиминарно изабраног концепта човека као припадника одређене класе, одређене нације и сличног, као ни алтернативни, по којем друштвено не треба да подржава извесне мотиве, а друге брани – не појављују као реална друштвена опција, већ као фрагмент структуре деловања одређене друштвене групе, с циљем да она доминира одговарајућом заједницом.

Мада се савремена цивилизација уобичајено сматра апотеозом економије, свођење појединца на једнодимензионално биће⁽¹⁰⁾, извесно је да се као централна питања у друштвима савремене робне привреде (свакако у контексту оквира овог рада), појављују захтеви за стварањем модела што бесконфликтније мотивације произвођача и њиховим идентификовањем са микроекономским циљевима предузећа⁽¹¹⁾, с једне стране и, с друге, формулисања модела макроекономског понашања државе на начин којим ће она максимизирати друштвено благостање⁽¹²⁾. Овако сложени захтеви претпостављају и изборе – како између различитих конкурентних циљева истог нивоа, тако и између различитих нивоа. У таквом бирању се не може избећи и извесно манипулисање мотивима, онакво какво нам је добро познато из подручја привредне пропаганде, али је то само аргумент у прилог ставу да се морал (дакле општељудско вредновање добра и зла) појављује само у својим конкретним историјским формама, и да је такво његово историјско опредељивање исто тако законито као и било која друга друштвена тенденција.

8. Налазећи се на различитим полазним позицијама, земље Источне Европе почињу процес претварања своје друштвене ор-

(10) Х. Маркузе, *Човек једне димензије*, „Веселин Маслеша”, Сарајево, 1968.

(11) Класични приступи мотивима запослених су они који полазе од њихове психолошке структуре. Такве се теорије називају психолошким, мада обухватају релативно несличне приступе: док једни мотиве изводе из инстинкта, други их сматрају резултатом образовања, а трећи сазнањем о будућем задовољству. Насупрот овим, данас доминирају организационо-управљачке теорије о мотивима запослених, засноване на емпиричким сазнањима о различитим мерама подстицања. Поред традиционалне концепције која је послужила као основ Тејлорове организације рада (мотиви су захтев менаџера и технологије), истичу се теорија међуљудских односа (која компензира елементе психолошког отпора због монотоног рада) и теорија људских ресурса, чија је суштина у тежњи управе да запосленима пренесе уверење о заједничком интересу, партнерству. R. Steers - L. Porter, *Motivation and Work Behaviour*, McGraw-Hill, N. Y. 1977, стр. 9-20.

(12) Идеја да је социјална функција државе да обезбеди благостање свом становништву настала је још у крилу утопизма, али је постала реално могућа у условима тзв. државе благостања. Међу многобројним изворима литературе о овом питању, упућујемо на зборник *The Social Welfare in Modern Britain* (Butherford and Holmen eds. Fontana, London, 1975).

ганизације привреде у систем са готово универзалним домаћајем тржишних односа, при чему се у владајућем систему идеја још увек налазе она одређења тих односа која су већ престала да буду њихове стварне карактеристике. Наиме, систем образовања, заснован на статистичкој анализи капитализма и аксиоматизован у оном нивоу моделског елаборирања капитал-односа који даје само најопштију информацију о суштини, радника дефинише крајње упрошћено. С једне стране, то је потенцијални револуционар, онај који ће својом колективном акцијом променити свет (13), а с друге, заинтересован је само за сопствени доходак, односно најамнину (14). Можда је таква психолошка ситуација радника и постојала у периоду када је светски пролетаријат очекивао светску револуцију те своје стање сматрао привременим, али су дуги процес стабилизације ових друштава, развој демократских политичких односа, као и специфични захтеви израсли на тлу нових технологија, довели до тога да се схватање циљева код радника стварно променило. Такви нови мотиви су далеко сложенији од жеље радника да максимизира свој доходак, као што је, у међувремену, умногоме измењен и мотив пословања предузећа.

Основна идеја овог рада је у томе што сматрамо дефинитивно погрешним сваки покушај својинског реструктурирања ових привреда, који би подразумевао став да је мотивациони систем радника могуће разумети из наведене аксиоматизоване схеме. Поновно јављање тржишта радне снаге и класичног радног односа између послодавца и послопримца, захтева да се циљеви радника и њихово понашање схвате на основу одговарајућих савремених истраживања и валоризације мотива, каква имају радници реалног, а не идеологизованог света. Чак и ако је у овом тренутку (југословенске привредне праксе) висина дохотка најзначајније питање колективних уговора, антиципирају они захтеви радника који ће се појавити као законити на основу објективног сета мотива (15).

9. Када посматрамо мотивацију појединца-произвођача у условима савремене робне привреде, уочићемо да се она изразито раз-

(13) Ове се потребе у марксистичкој литератури означавају као радикалне – од савремених аутора истичемо А. Heller, *Вредности и потребе*, „Нолит“, Београд, 1981.

(14) Висина новчане награде, на пример, не корелира са расположењем за радне напоре. Експериментално се може доказати да нижи нивои дохотка могу снажније да подстакну него виши – *Money as a Motivator: Some Research Insights*, by D. McClelland, McKinsey Quarterly, fall 1967 reprinted *Motivation and Work Behaviour*, стр. 530.

(15) Мотиви запослених су прилично разноврсни; Лахири и Сриваства релативно потпуно покривају експериментално утврђене мотиве листом од 13 елемената типа мотива (признање, изазов, развој, резултат, љубав за одређену врсту посла, задовољство, доказ способности, одговорност, самосталност, напредовање, углед, сам рад и статус). На прихватање одређеног радног места утичу још и следеће околности: односи са колегама, помоћ претпостављених, пријатељски став претпостављених, њихова стручност, зарада, сигурност, радни услови, награде, коректност претпостављених, слобода изражавања, рад у групи, политика предузећа... Упореди: N. King: *Clarification and Evaluation of The Two-Factor Theory of Job Satisfaction*, „Psychological Bulletin“, 1970, стр. 18-30, reprinted *Motivation and Work Behaviour*, стр. 115-132.

ликује од идеотипа дефинисаног као „слободно удружени радник”, „социјалистички радочиј” и слично – првенствено зато што се једнако присутни елементи свести и стремљења људи, различито вреднују као функције одговарајућих општих вредносних опредељења (тј. морала). Ни у робној привреди не постоји само један универзално прихваћени критериј, односно приступ. У литератури се истичу бар три самостална концепта: организациони, индустријски и бихејвиористички (16). Први претпоставља да су људски мотиви безгранично разнолики и погодни за узајамно усклађивање, тако да се као основни задатак поставља избор и усклађивање мотива у функционалну целину. Најбољи пример за овакав приступ имамо у формирању радних група од људи који су психолошки тако структурирани да минимизирају међусобне конфликте. Мотиви индустријске организације су максимизација економског ефекта заједничког пословања, тако да се не само бира скуп који ће дати највеће привредне резултате, већ се свесно манипулише механизмима награђивања, социјалне промоције, радних услова и читавом лепезом других околности од којих зависи радно залагање, док трећи, бихејвиористички приступ, тежи да споји оба претходна са системом општељудских вредности – циљева правичности, достојанства личности, сигурности и сличних циљева. Заједничко свима је тежња да код радника развију свест о директној вези између посла и задовољства, стања задовољених потреба као последице одговарајућег понашања у радном процесу.

Пошто су потребе, пак, не само разноврсне и изражавају умереност ка различитим врстама привредних добара, већ обухватају и мноштво типова (економске и неекономске, примарне итд.), то се и конструисање околности у којима се обављају радни процеси мора довести у функцију одговарајућих потреба које треба да буду задовољене на крају процеса. Емпирички методи формирања одговарајућих модела за оцену врло су сложени, али се најчешће користи двофакторски модел, у којем се све околности у вези са радом групишу у позитивне и негативне. Сваки од њих је састављен од мноштва захтева који кореспондирају са потребама: на пример, признање, осећање одговорности, напредовање, зарада, усавршавање, међуљудски односи и слично. Ове околности, мада објективне за одговарајућу групу радника, нису индивидуално једнаке, па стога нема једнозначних одговора да је неко обележје искључиво негативно, а друго искључиво позитивно. Статистичка дистрибуција одговора омогућава унапређивање радних услова.

10. Сазнање да на радно залагање и степен идентификације радника са предузећем не утиче пресудно величина дохотка, већ мноштво околности које су релативно независне не само једна од друге, већ и различите од једног до другог појединца, доводи и до захтева да се

(16) F. Herzberg, *One More Time: How Do You Motivate Employees?*, Motivation and Work Behaviour, стр. 97.

јединственим, оквирним принципом објасни мотивација радника. Факторски приступ може да нам објасни ефекте једне одређене организације у неком предузећу и у једном периоду, али не даје никакве могућности за дефинисање опште теорије која би пружила основ за изградњу моралног критерија привредног понашања. Међу таквима се истиче „теорија правичности” (17), под којом аутори подразумевају захтев за таквом организацијом рада у којој је однос појединачног залагања према резултату приближно исти као и код осталих. Уколико ову теорију ослободимо њеног експликативног моделског облика, добијамо нама већ добро познати принцип расподеле према раду, ослобођен, додуше, оних обележја која су проиштицала из апсолутизације радничко-класног. Изведимо из тога закључак да је тај принцип такође један од оних цивилизацијских параметара испод којих прелазно друштво у којем живимо не може да оде и свој идеал не сме да тражи у моделима капитализма које је овај већ напустио.

Слична је и теорија вредновања очекивања (*expectancy/valence theory*) (18), која свој нагласак ставља на многострукост елемената из којих се састоји радни ангажман, окружење у којем радник живи. Мотиви су само један од делова целине којом се објашњава ангажовање произвођача у привредном процесу. Аутори ове концепције мотиве изједначавају са вољом да се ради, али указују на то да је воља недовољна; потребно је још и специфично знање и одговарајућа способност, а такође, и јасноћа радног задатка.

Испитивање односа између различитих карактеристика и квалитета живота радника и њиховог утицаја на резултате рада је садржина тзв. бихејвиористичких теорија, које утврђују везе између задовољства које радник има из обављања одговарајућег посла и стабилности запошљавања, изостанака са посла, несрећа или незгода, обољења, па чак и очекиваног доживљавања. У последње време нарочито је изражена веза између мотивације радника и његовог окружења различитим технолошким унапређењима која олакшавају рад, али га, неретко, и снажно демотивишу.

Поменимо, на крају, да су проблеми оптималног организовања радног колектива, односно тзв. персонална функција у предузећу, такође једно од поља на којима се опредељују укупне економске перформансе пословања. Та функција нема никакве везе с истоименом функцијом у социјалистичком предузећу, јер се ова заснива не само на оптималном структурирању радних тимова, већ и на оптималној расподели права и обавеза међу различитим нивоима одлучивања у предузећу. Ова расподела се не може изједначити са захтевом за што бржим нити, пак, за што целисходнијим (са становишта трошкова) одлучивањем, већ за минимизацију унутрашњих сукоба у предузећима, а у оквирима задатих екстерних ограничења.

(17) *Motivation and Work Behaviour*, стр. 135-178

(18) *Иста*, стр. 180-218.

*

Истраживање мотива различитих друштвених група, које ове имају приликом успостављања међусобних привредних односа, као и приступања привредним делатностима, представља једно запостављено подручје у привредном организовању друштава у којима је доминирала тзв. социјалистичка робна производња. Када се у овом тренутку налазе пред рецепцијом читавог категоријалног апарата развијене тржишне економије, јављају се проблеми не само услед неодговарајуће материјално-производне структуре, технологије и организације, већ и услед готово потпуног непознавања оних промена у привредној пракси капитализма до којих је дошло пошто је овај превазишао свој класични, либерални модел. Те промене су данас цивилизацијска основа у коју се могу релативно успешно уградити и многобројна искуства социјалистичких друштава, па би сваки покушај да се развој почне од почетка, као да једног полувековног привредног система није ни било, био понављање исте грешке коју је и радничка класа својевремено учинила, верујући да изградња новог захтева потпуно уништење старог.

(Примљено 20.12.1990)

*dr Svetislav Taboroši,
Associate Professor of the Faculty of Law in Belgrade*

ECONOMIC REFORMS OF SOCIALISM AND MOTIFS OF PRODUCERS

Summary

Making research in the area of motifs of various social groups in the economic sphere is a neglected area in societies based on socialist commodity production. This creates problems of transformation of these economies into entirely market economies, because it is erroneous just to apply the motivational structure of workers from the initial, liberal model of capitalism and to use it as a basis for property restructuring of socialist economy. The rebirth of the labour market and of classical employment relationship between the employer and the employee requires that the goals of workers and their behaviour be conceived on the ground of contemporary research and valorization of motifs which are valid with the workers of the real and not of the ideologized world. Although the level of income is the most important issue of collective agreements, the recognition of market orientation of enterprises presupposes also to anticipate already now those requests of the workers which would appear as lawful on the ground of their objective group of motifs.

*Key words: Motifs of behaviour. – Goal of doing business. – Reform of socialism.
– Collectivism and individualism.*

dr Svetislav Taboroši,
Professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LES RÉFORMES ÉCONOMIQUES DU SOCIALISME ET LES MOTIFS DES PRODUCTEURS

Résumé

La recherche des motifs des divers groupes sociaux dans la vie économique est un domaine négligé dans les sociétés basées sur la production marchande socialiste. Cela crée des problèmes dans le processus de la transformation de ces économies en économies complètement marchandes car il est erroné de reprendre tout simplement la structure de motivation des ouvriers du modèle de départ, libéral du capitalisme et baser su elle la restructuration de la propriété chez l'économisé socialiste. La réapparition de la main-d'oeuvre marchande et du rapport de travail classique entre l'employé et l'employeur exige que les objectifs des ouvriers et leur comportement soient compris sur la base des recherches modernes appropriées et de la valorisation des motifs yu'ont les ouvriers d'un monde réel et non pas idéologisé. Bien que le montant du revenu soit la question la plus importante des conventions collectives, l'affirmation de l'orientation marchande de l'entreprise implique que l'on anticipe d'ores et déjà les exigences des ouvriers qui apparaîtront comme légitimes su la base de l'ensemble objectif de leurs motifs.

Mots clé: *Motifs de comportement. – Objectif de l'économie. – Réforme du socialisme.*
– Collectivisme. – Individualisme.